

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу

Лисенка Олександра Віталійовича

«Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Подана на обговорення дисертаційна робота О.В.Лисенка присвячена важливій проблемі філософсько-релігієзнавчого дискурсу, дослідження якої набуває особливого значення в умовах сьогодення. Сучасний період – період кризи в багатьох країнах світу поставив перед людиною цілу низку питань. Йдеться не тільки про матеріальну, політичну стабільність, а й про збереження духовної сутності людини. В умовах швидкоплинності часу, непередбачуваності ситуацій, перетину різноспрямованих впливів і ціннісних настанов сучасна людина шукає підґрунтя для осмислення свого існування та свого вкорінення у буття. Саме релігія постає для багатьох людей такою опорою в житті, про що свідчить зростання релігійності в різних країнах світу, зокрема в Україні. Проте, як відомо, релігійність не завжди є шляхом людини до Храму. Отже, саме в контексті реалій сьогодення, сучасної етноконфесійної ситуації в Україні важко переоцінити значення звернення автора до проблем духовності людини, трансцендентних вимірів її буття на основі релігійно-духовного досвіду православ'я.

Крім того, слід враховувати, що дисертаційна робота О.В.Лисенка є одним із небагатьох досліджень, присвячених аналізу «Фаворського світла» як особливого феномену християнської духовної культури. Класичні апологетичні та патристичні проблеми, наскрізна тема православної антропології – тема теозису та ін. ніби відкривають свої нові грані через призму рефлексії «Фаворського світла».

У зв'язку з вищезазначеним, тема дисертаційної роботи О.В.Лисенка «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини»

представляється актуальною й перспективною у науково-теоретичному і практичному відношенні.

Метою даного дисертаційного дослідження є філософсько-релігієзнавчий аналіз «Фаворського світла» як смислообразу православного ідеалу людини в контексті антропологічної традиції. Для реалізації мети, вирішення дослідницьких завдань дисертант, поряд з загальнонауковими методами, застосовує методологію філософської компаративістики, герменевтики та феноменології. Особливе значення надається використанню інтегративної методології, що є цілком виправданим і відповідає сучасній парадигмі наукових знань, зокрема в галузі релігієзнавства.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи О.В.Лисенка полягає, передусім у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу феномена «Фаворського світла» у контексті обоження, співставлення його з системою богослов'я та містичним досвідом православ'я. Цей основний науковий здобуток дисертаційної роботи доповнюється і конкретизується низкою інших положень, які характеризуються науковою новизною і виносяться на захист (див. дис. с. 5;6). Особливо вагомими і переконливими у науково-теоретичному відношенні, на мій погляд, є розкриття смислообразності як форми відображення й пізнання «Фаворського світла» в контексті взаємообумовленості догматики і містики, апофатичного і катафатичного методів Богопізнання; обґрунтування трьох основних аспектів феномену «фаворського світла» у релігійно-містичній традиції православ'я – *за природою, за проявленням, за преображенням* та ін.

Автор достатньо логічно і послідовно побудував структуру роботи, яка підпорядкована реалізації мети і завдань дослідження, загальній логіці філософсько-релігієзнавчого дискурсу. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

Перший розділ дисертаційної роботи О.В.Лисенка цілком виправдано присвячено з'ясуванню теоретико-методологічних засад дослідження.

У підрозділі 1.1. «Ступінь опрацювання проблеми у науковій літературі» з метою формування теоретичної бази дослідження автор достатньо ретельно опрацьовує фундаментальні християнські джерела (Святе Письмо, святоотцівські праці), філософські, релігієзнавчі, богословські підходи тощо. Аналізуючи джерела, автор у підрозділі виокремлює 2 блоки питань: становлення та розвиток православ'я, генеза духовності українського народу, аутентичності українського православ'я і проблеми філософсько-релігієзнавчого, богословського та містичного гатунку.

Підрозділ 1.2. присвячений обґрунтуванню методологічної бази дослідження. Цілком справедливо автор відзначає неприйнятність дослідження об'єктивістськими методами людського буття, необхідність антропологізації філософської і релігієзнавчої думки, гуманітарного знання, в цілому, у вивченні релігійного поля суспільного буття. Аргументуючи необхідність кореляції методології, обраної у дослідженні з позиціями «найавторитетніших мислителів християнської культурної традиції» (див. дис. с. 23), дисертант, разом з тим, акцентує увагу на методології, непрацьованій у руслі релігієзнавчих, філософських, історико-філософських, соціально-філософських підходів.

Мова йде, на мій погляд, про здійснення наукового пошуку на засадах інтегративної методології, комплексного гуманітарного дослідження. Саме в цьому контексті автор обґрунтовує поняття «сміслообраз», «Фаворське світло» (див дис. с. 26-29).

Важливе теоретико-методологічне значення має й другий розділ дисертаційної роботи «Особливості православного розуміння людини», в якому православ'я експліковано в єдності історико-культурних, релігієзнавчо-теологічних та релігійно-антропологічних вимірів.

У підрозділі 2.1. автор обґрунтовує значення релігії як унікального феномену, що ґрунтується на вірі, складає внутрішній зміст духовного життя як людини, так і культури, в цілому. Дисертант достатньо ґрунтовно аналізує історію розмежувань між Східним і Західним християнством, періоди розвитку

Вселенського православ'я, характерні риси формату православної духовності, її релігійно-психологічну та ціннісно-ідеологічну складові.

Особлива увага приділяється експлікації українського виміру православної духовності, зв'язків православ'я в Україні з процесами етно- та культуротворення, що сприяло, як доводить автор, формуванню унікального містичного досвіду переживання та осмислення «Фаворського світла». Достатньо глибоким і переконливим є аналіз дисертантом ісихазму в українському православ'ї, який розглядається як базовий архетип всієї православної традиції, парадигма життереалізації уцерковлених та ухрестовлених віруючих (див. дис. с. 47-51).

У підрозділі 2.2. «Умови смислообразності «Фаворського світла» в релігійному досвіді православ'я» автор, простежуючи філософсько-догматичну своєрідність православ'я як духовного феномену, досліджує такі його характерні риси як єдність догматики та містики, апофатики та катафатики як методів Богопізнання.

Осмислення дисертантом зазначених позицій, духовної практики православного подвижництва уможливорює розуміння «Фаворського світла» через категорію «смислообраз». «Смисл та образ, символ та містична інтуїція, як відмінні одна від іншої гносеологічні форми, знаходять необхідне цілісне поєднання в чуттєво-інтелектуально-вольовій єдності смислообразу, яка спроможна виразити духовну цінність «Фаворського світла» (див. дис. с. 63). Автор слушно наголошує не тільки на гносеологічній, а й життєво-практичній функції смислообразу, яка полягає в органічній зміні самої людини в напрямку обоження.

Підрозділ 2.3. присвячений дослідженню християнського ідеалу людини, який постає наскрізною темою всієї системи православної догматики, є іманентним усій релігійній культурі та богослов'ю.

Проблеми ідеалу людини, значення смислообразу «Фаворського світла» в контексті обоження людини репрезентовані у цілому підрозділі з позиції експлікації змісту «Символу віри». Аналіз тексту свідчить не тільки про

високий рівень компетентності автора у богословських питаннях, а й про здатність до філософсько-релігійнознавчої рефлексії ключових догматичних положень православ'я. Досить глибокою та самостійною, на мій погляд, є експлікація О.В.Лисенком першородного гріха крізь призму свободи волі, виникнення рефлексії у людини, понять гріха та зла, процесуальності гріхопадіння у православній антропології, проблем вічності, життя та смерті, Буття й не-Буття.

Питанням компаративного аналізу містики світла у світовій релігійній культурі та дослідження феномену «Фаворського світла» у містичній традиції християнської, зокрема православної, культури присвячений третій розділ «Фаворське світло» як смислообраз людини у релігійно-містичній традиції православ'я».

Важливе значення для подальшого дослідження має диференціація автором у підрозділі 3.1. «Містика світла в релігійних традиціях світу» понять «містика світла» та «культ світла», визначення містики світла як особливої форми *особистісного* споглядання-єднання віруючого з Абсолютом. Це дає можливість дисертанту розрізняти ідеї, переживання світла, властиві раннім етапам розвитку релігійної свідомості, архаїчним культурам і містику світла, притаманну будь-якій розвиненій духовній традиції. У підрозділі здійснено порівняльний аналіз містики світла у різних релігійних системах: синтоїзм, індуїзм, буддизм, зороастризм, іудаїзм, християнство, іслам та ін. Проте заслуговує на увагу і більш широкий, загальнофілософський аспект досліджуваної проблеми. Перспективною у науковому відношенні є, на мій погляд, постановка дисертантом питання про здатність до світлових епіфаній людей з нерелігійним світоглядом, виявлення для всіх людей трансцендентних інваріантів, тобто в контексті духовної єдності людства (див. дис. с. 120; 121).

У підрозділі 3.2. «Фаворське світло» проаналізовано як об'єктивний феномен, тобто в ракурсі його природи та пізнаваності. Автор звертається до дискусії з цього питання, що розгорнулася у добу Відродження між ісихастами

(паламітами) та варламітами, які заперечували нетварність, вічність і нетлінність природи «Фаворського світла».

Аналізуючи шість основних положень паламітів щодо захисту свого вчення про нетварність та енергійність «Фаворського світла», дисертант полемізує з твердженнями Є.Торчинова про споріденість ісихазму зі східними техніками медитації.

Достатньо слушним представляється зауваження автора, що «...духовні практики різних культурних традицій мають лише зовнішню схожість, оскільки слугують протилежним антропологічним стратегіям» (див. дис. с.129).

Досить ґрунтовно репрезентовані у підрозділі й перцептивна проблематика «ісихастських суперечок», ідея психосоматичної єдності людини, притаманна православній традиції. Останнє є вкрай важливим не тільки в контексті релігійної антропології, концепта преображення, обоження людини, а й в контексті філософії медицини, біоетики, зокрема, обґрунування цілісних, холістичних підходів до людини у професійній діяльності лікаря.

Предметом дослідження підрозділу 3.3. «Індивідуалізація проявів «Фаворського світла» є іманентні та трансцендентні механізми походження та проявлення «Фаворського світла», усвідомлення східно-християнського ідеалу людини на ґрунті містико-аскетичної традиції. Основна увага приділяється осмисленню абстрактно-спекулятивного та морально-практичного напрямів у християнській релігійно-містичній традиції. Без сумніву одним із досягнень автора є ретельний аналіз та експлікація підходів таких знакових постатей в історії християнства як К.Олександрійський, Д.Ареопагіт, Оріген, М.Єгипетський, М.Сповідник, С. Новий Богослов та ін. Це дозволяє йому не тільки пояснити відмінності у розумінні смислообразу «Фаворського світла» представниками зазначених напрямків, а й висловити думку щодо недоцільності радикального дистанціювання абстрактно-спекулятивного та морально-практичного підходів.

У підрозділі 3.4. «Фаворське світло» як атрибут екзистенційно-антропологічних трансформацій» порушується блок питань, пов'язаних з

третім аспектом дослідження феномену «Фаворського світла» у релігійно-містичній традиції православ'я – *за преображенням*. Дисертант здійснює компаративний аналіз підходів православних мислителів ХІХ – поч. ХХ ст. П.Флоренського та Є.Трубецького стосовно розуміння преображення людини. Цілком правомірним, на мій погляд, є висновок автора, «що стрижнева і фундаментальна проблема щодо розуміння сутності «Фаворського світла» цими мислителями, своєю духовною близькістю, примирює протилежні підходи» (див. дис. с.161). Мова йде, передусім, про преображення людського єства у всій його повноті, повернення первозданної цілісності людини через Христа у Христі.

Зрозуміло, що коло питань, яке порушує автор у цьому підрозділі (співвідношення віри та розуму, раціонального та морального, логіки та інтуїції тощо) виходить далеко за часові межі зазначеної полеміки. Необхідність подолання такої традиції *cogito* та *credo*, філософії, науки та релігії, налагодження внутрішнього діалогу між раціональним, ірраціональним та надраціональним у духовному розвитку людини та ін. складають проблемне поле сучасної постнекласичної філософії.

Висновки дисертації є переконливими, презентують дослідження в його цілісності та завершеності.

Дисертаційна робота О.В.Лисенка «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини» виконана на належному науково-теоретичному і методологічному рівні та заслуговує, в цілому, позитивної оцінки.

Проте, доцільно висловити й деякі критичні зауваження та побажання дисертанту.

1. У підрозділі 2.1. автор достатньо аргументовано доводить поступовість, поетапність християнізації Русі. Проте занадто категоричним, науково некоректним, є таке судження дисертанта: «Безпідставними є твердження таких науковців, згідно з якими саме Володимирова християнізація Русі є переходом від дикунства до цивілізації та цінностей християнської культури» (див. дис. с.44). Як відомо, будь-які докорінні культурні трансформації пов'язані з

проникненням нових цінностей та норм у широкі верстви суспільства. У цьому аспекті, на мій погляд, не варто недооцінювати значення Володимирова Хрещення Русі.

2. Однією з наскрізних тем дисертаційної роботи О.В.Лисенка є ідея преображення людини у всій її цілісності, сукупності суттєвих ознак. У той же час питання, а власне що трансформується, яка природа людини або якої «моделі» людини у православній антропології дотримується автор, відійшло ніби-то на другий план. Дисертанту бажано конкретизувати свою позицію з цього питання.

3. З проблеми співвідношення апофатики та катафатики експлікується проблема тварності чи енергійності Імені Божого, що у православному богослов'ї представлена конфліктом ім'яславців та ім'яборців. На жаль, ця проблема не знайшла свого висвітлення в тексті дисертації.

4. Я погоджуюсь з думкою автора, що «Фаворське світло» є ідеалом метаантропологічної реальності», проте визначення ним метаантропології (див. дис. с.164) викликає зауваження. Необхідно враховувати, що метаантропологія як «філософія позамежового буття» (Н.Хамітов) репрезентована не тільки релігійно-антропологічним напрямом, серцевиною якого дійсно є проблема обоження людини, про що пише дисертант, а й «світськими», філософськими формами трансценденталізму (Г.Гегель, М.Шеллер, Г.Плеснер, Е.Гуссерль, М.Гайдеггер та ін.).

5. Текст дисертації не позбавлений деяких стилістичних погрішностей, зокрема, невиправданих скорочень імен святих отців церкви. Наприклад, на с.72 йдеться про Ф.Олександрійського, Г.Ниського, К.Олександрійського. Виникає питання, кого саме має на увазі дисертант: Клімента Олександрійського чи Кирила Олександрійського?

Зазначені критичні зауваження та побажання автору не впливають суттєво на загальну позитивну оцінку його дисертаційного дослідження. Одержані результати дослідження О.В.Лисенка є достовірними та об'єктивними. Основні положення відображені у 9 наукових статтях, з яких 8 – у вітчизняних фахових

виданнях, 1 – у зарубіжному періодичному виданні, апробовані у виступах на міжнародних всеукраїнських науково-практичних конференціях та інших форумах.

Матеріали дисертації мають теоретичне і практичне значення, зокрема можуть бути корисними для подальших теоретико-методологічних досліджень, підготовки навчально-методичних публікацій з релігієзнавства, філософії релігії, релігійної філософії та релігійної антропології.

Одержані результати містять наукову новизну і належним чином обгрунтовані. Автореферат відображає зміст, структуру та основні положення дисертаційної роботи.

Як висновок, слід відзначити, що дисертація О.В.Лисенка «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини» виконана на належному теоретико-методологічному рівні відповідно до вимог «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року.

Дисертаційна робота «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини», є самостійним, завершеним дослідженням, а його автор – Лисенко Олександр Віталійович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент

**доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри філософії та соціології
Національного медичного університету
імені О.О.Богомольця**

І.В.Васильєва